

**ԴՈՄԵՆԻԿՈ ՍԵՍՏԻՆԻԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(ԺԸ. Դարավերջ-ԺԹ.
Դարասկիզբ)**

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

Իտալացի հնագետ, դրամագետ, Պիզայի Համալսարանի ուսուցչապետ, Սանկտ-Պետերբուրգի Գիտությունների Կաճաղի պատուաւոր անդամ Դոմենիկո Սեստինին (Domenico Sestini, 1750--1832) շրջել է Եւրոպայի ու Փոքր Ասիայի մեծ մասում, հաւաքել դրամներ, միաժամանակ ուսումնասիրել իր այցելած երկրների տեղագրութիւնը, արդիւնաբերութիւնը եւ բնութագիրը: Դոմենիկոն հեղինակել է դրամագիտական եւ ուղեգրական տասնեակ գրքեր, որոնք իրենց ճշգրտութեամբ եւ ամբողջականութեամբ մեծ արժէք են ներկայացնում:

Սեստինիի թէ՛ դրամագիտական, թէ՛ ուղեգրական բնոյթի գրքերից միջանիսն ուրոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ հայագիտութեան համար: Մասնատրապէս հայ դրամագիտութեան մասին առաջին ուսումնասիրութիւններից են նրա՝ հռոմէական Հայաստանի եւ Կիլիկիայի Ռուփնեան Հարստութեան դրամներին վերաբերող խալերէն աշխատութիւնները՝

Սոյն հաղորդման մէջ կ'անդրադառնանք Սեստինիի՝ 1785ին հրատարակած Օսմանեան Կայսրութիւն կատարած երկու ուղեգրութիւններում հայերի վերաբերեալ յիշատակումներին: Դրանք որոշակի մանրամասներ են հաղորդում կայսրութեան հայերի առօրեայ կեանքի եւ կենցաղի, մասնատրապէս՝ սնուելու մշակոյթի վերաբերեալ: Էջաթուերը կը յղուեն շարադրանքի մէջ՝ փակագծում:

ՊԱՐՈՆ ԱՐԱՐ ԴՈՄԵՆԻԿՈ ՍԵՍՏԻՆԻԻ ԳՐՔՈՅԿՆԵՐԸ

Չորս մասից բաղկացած իր այս ուղեգրական գրքում նկարագրելով Կոստանդնուպոլսի շրջակայքի գիւղերը՝ Սեստինին յիշատակել է, որ հայեր բնակւում են հետեւեալ գիւղերում.- Պեպէք (8), Ջենի Քէոյ (իրականում՝ Ենի Քէոյ, 9), Սարեարի (12), Ենի Մահալէ (մեծ մասը՝ հայաբնակ, 12-13), Իստարուս եւ Քուզունջուկ (20):

Սեստինին մասնատրապէս անդրադարձել է կայսրութեան ժողովուրդների մէջ տարածուած ուտելի բոյսերի գործածութեանը՝ տալով

դրանց անուանումները նաեւ թուրքերէնով: Նա նշել է, որ Թուրքիայում խաղողի այգիներ ունեն հայերը, հրեաները եւ ֆրանսիացիները (48-9): Խօսելով եգիպտացորենի գործածութեան մասին՝ Սեստինին նշել է. «Ազգերը, յարկապէս հայերը, վերցնում են եգիպտացորենի ամբողջ կողորները եւ դնում են կրակի վրայ, խորովում եւ այդ կերպ ուտում» (66), որ հայերը թարխուն շատ չեն գործածում իրենց աղցանների մէջ (72), մինչդեռ սոխ պրասը «հայերի կողմից շատ սիրուած յոյս է» (74): Իսկ սխտորը «տնտեսական գործածութիւնից բացի, նաեւ ծառայում է չար աչքի դէմ (սնահաւաք նախապաշարում) եւ յոյները, ինչպէս նաեւ հայերը ...եկեղեցական փոսերի ժամանակ... Մայիսի առաջին օրը ներում են այն համապատասխան տների դռների վրայ եւ այլ փողեր՝ նման մի բան երաշխատելու համար: Այսպիսի մի աւանդոյթ» (74):

Սեստինին տողատակին յիշել է նաեւ ծիրանի գիտական անուանումը՝ *prunus armeniaca* (93): Նա վկայել է նաեւ, որ ամերիկեան լորենու (*Tilia americana*) ծաղիկներից հայերը «յարուկ քաղցրեղէն կամ պահածոյ են պատրաստում՝ օղամուր-թաթը, որը մեզ հիւրասիրեցին մեր այցի ժամանակ» (158): Հայ խոհանոցային գրքերում յիշուած չէ լորենու ծաղիկներից պատրաստուած այս քաղցրաւենիքը, թերեւս այն ունեցել է խիստ տեղական գործածութիւն:

Սեստինին հայերին յիշել է նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան ծաղիկների ու կենդանական աշխարհի մասին գրելիս: Այսպէս, խօսելով արքայապալակ (շահապալակ) ծաղկի մասին՝ նա նշել է, որ այդ ծաղկատեսակը նա տեսել է Գատըզիլում ապրող մի հայ լուսնայափոխի պարտէզում (146). նոյն հայի պարտէզում տեսել է նաեւ *ficus indica* կոզին (կակտուս, 156): Իսկ յիշատակելով ոզնիներին՝ նա հարկ է համարել նշել, որ «հայերն ազահ չեն եւ վճարում են չորս փարա մէկ [ոզնու] համար» (204), իսկ «Նապաստակը Թուրքիայում համարում է անմաքուր կենդանի, քացառութեամբ հայերի» (նոյն):»

ԾԱՆԱԴՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ԱՍԻԱԿԱՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, ԿԻՉԻԿԻ ԹԵՐԱԿԴՁԻ, ՊՐՈՒՍԱ ԵՒ ՆԻԿԷԱ

Նամակների ձեռով գրուած տոյն ուղեգրութիւնը դարձեալ լոյս է տեսել 1785ին, երկու հատորով³: Մենք ձեռքի տակ ունեցել ենք ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, հրատարակուած 1789ին⁴:

Հայերը յիշուած են արդէն գրքի առաջաբանում, որտեղ բնութագրում են Օսմանեան Կայսրութեան ժողովուրդները. «...ամէն կողմ տեսնում էք թուրքերին՝ փրմար եւ հարսւրահարիչ, յոյները վայրենաբարոյ են, այդուհանդերձ՝ փակալին բարեհամբոյր... Հայերը թլոյրն էլ տնւորական են, այնպէս որ ազահ են, ուսփին՝ հարուստ: Հրեաներն այնպիսին են, ինչպիսին որ եղել են միշտ՝ կեղտոտ եւ զգուելի»:

Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան տարածքներում շրջած Սեստիինի յիշում է, որ հայեր են բնակում Պանտրմայում (Հտր. 1, 69), Մակալիկէ բաական մեծ գիւղում՝ չորս հազար տուն, թուրք, հայ եւ յոյն բնակչութեամբ, որտեղ նրանք օթեւանել են մի հայի տանը (Հտր. 1, 75):

Սեստիինի հայերի մասին մասնատրապէս գրել է Պրոսպի վերաբերեալ նամակներում: Ըստ նրա, հայերի թիւը Պրոսպայում 2000 հոգի է, «Պրոսպայում կայ առնուազն հազար տեսակի գործ, որոնցով զբաղում են թուրքերը, հայերը, յոյները եւ հրեաները» (Հտր. 1, 44):

Ուրոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում յատկապէս 1779ի Մայիսի 23ին եւ 30ին գրուած նամակները⁵:

Առաջինում Սեստիինի մասնատրապէս նշել է. «Մի նամակ ունէինք յանձնելի մի հայի, որի անունն էր *Խոջա Եղիա*⁶ եւ ազգանունը՝ *Փիլիճ-օղլու* (վառնակի ծագ), արհեստով *ոսկերիչ* եւ շար *հարուստ*» (Հտր. 1, 133): Նամակը նրան յանձնել է Գալաթայում հաստատուած հայ կաթոլիկ վաճառական Սերբօսը: Խոջա Եղիան հրաւիրել էր ճաշի իր ամառանոցում, սակայն անձրեւի պատճառով հիւրընկալել է իր տանը: Առաւօտ շուտ եկել է տանելու իր տունը, որպէսզի ժամանակ անցկացնեն եւ քէֆ⁷ անեն: Սակայն Սեստիինի մերժել է, քանի որ այլ գործ ունէր: «*Խեղճ մարդն այնքան էր ցանկանում մեզ հիւրասիրել, որ մեզնից խոստում վերցրեց, որ իր տուն գնանք ժամը 11ից առաջ*» (Հտր. 1, 133-4): Խոջա Եղիայի տունը նկարագրել է որպէս «*զեղեցիկ, բայց արեւելեան ճաշակով կահաւորուած*» (Հտր. 1, 134): Հիւրերի պատուին թուրքական երաժշտութիւն են հնչեցրել, մի դերվիշ, նարգիլէ ծխելով, նուագել է սաղմոսարան (psalterion, հաւանաբար՝ քանոն), մէկ ուրիշը՝ սրինգ (հաւանաբար՝ դուդուկ), երրորդը՝ *ռեհապ* անունով ջութակ յիշեցնող պարսկական գործիք⁸: Սեստիինի նշել է, որ նուագածուներից մէկը երգել է *մասնէ* (mascé) թուրքական գովասանքներ, որը «*կարծես քերթում էր կաշիս, այնքան սկսեց ծանծրացնել ինձ, որ մտածեցի այդպեղ թողնել երաժշտութիւնն էլ, նուագածուներին էլ ու փախել կողքի սենեակը, բայց բարեբախտաբար ճաշը բերեցին, եւ նուազը դադարեց*» (Հտր. 1, 134):

Սեստիինի նշել է, որ ի տարբերութիւն եւրոպական ճաշի, որը սկսում է ապուրով, հայկական ճաշի ժամանակ սովորութիւն է սկսել մի սափոր ջրով. այն առաջինը խմում է տանտէրը, որպէսզի հիւրերը որեւէ կասկած չունենան, յետոյ տալիս է կողքինին, եւ այսպէս սափորը մէկը միայն է անցնում, ամբողջ ճաշասեղանի շուրջը: Սեստիինի յոյս է ունեցել տեսնել հայկական կերակուրներ, սակայն ամէն ինչ պատրաստուած է եղել ֆրանսիական ձեւով, քանի որ ֆրանսիացի պարոն Օզէն (Auzet) իր խոհարարին էր ուղարկել՝ պատրաստելու հիւրերի ճաշը: Վերջում հիւրասիրել են սուրճ եւ ծխամորճ, եւ վերադարձել են ուշ երեկոյեան (Հտր. 1, 135-6):

Մայիսի 29ին Պրուսայից գրուած նամակում Սեստինին յայտնում է, որ յաջորդ օրը հրափրուած է ճաշելու մի հայ կաթողիկ վաճառականի տանը, խմելու «ծեր առողջութեան համար, ինչը, գիտէք, յաճախակի են անում հայերի սեղանների շուրջը» (Հտր. 2, 3): Մայիսի 30ին նամակում նա նշել է.

Ժամը 11ի մօտ գնացինք մի հայ վաճառականի տունը ճաշի, այս հայի անունն էր Եար-օղլու (բարեկամի զաւակ⁶): Ինքն էր, որ եկաւ մեզ առաջնորդելու իր տունը, ըստ սովորութեան, ընտանիքի մեծը պարտաւոր է անձամբ առաջնորդելու հիւրերին: Հայ վաճառականները քաղաքում 200 են, մեզ հիւրասիրողը բեհեզագործ էր եւ շատ հարուստ: Այս ժողովուրդն ապրում է շատ հանգիստ եւ երջանիկ, եթէ ֆրանսիացի միսիոներներն իրենց շահերի համար խռովութիւն չստեղծեն նրանց ընտանիքներում:

Մեզ հիւրընկալող հայը բնակում է մի տանը, որը գեղեցիկ է եւ սիրուն, թէւ ըստ իրենց ազգային ճաշակի՝ հայերն ընդհանրապէս չեն սիրում որեւէ պերճանք դնել իրենց կահաւորումի մէջ: Նրանց ողջ կահոյքը բաղկացած է մի բազմոցից, որի վրայ ճաշում են, խմում են, քնում են ու ժամանակ են անցկացնում, վերջապէս այն գործածում են իրենց բոլոր տնային գործերի համար: Պարզութիւն իրենց կահաւորման ու հագուստի մէջ՝ ահա՛ աղբիւրն իրենց հարստութեան: Սակայն որքան էլ հարուստ լինեն, այնքան ազաւ են, որ մի փարայի համար ընդունակ են վատ լինել միմեանց հետ:

Ծաշը մեզ տրուեց եւրոպական ծեսով, բայց առատ, իսկ աղանդերը՝ երկրի սովորութեան համաձայն: Մեծ շուրվ սեղան բերեցին մի անագէ սկուտեռ, որի վրայ՝ բազմաթիւ փոքր պնակներ մութաբայով¹⁰, շաքարեղէնով ու մեղրով, որ հալը պահում էր, կարծում եմ, իր պապի հարսանիքից իվել: Մենք հիացանք այս սպասքների հնարժէք գեղեցկութեամբ՝ առանց ուզելու դիպչել, որպէսզի կարելի լինի հասցնել մինչեւ նրա թոռան թոռին: Սակայն ճաշակեցի համեղ չամիչ, որի կորիզը երկար է ու բարակ, թուրքերէն առում են փարմաք-իւզիւմ¹¹, որովհետեւ կորիզը մատի երկարութիւն ունի:

Տարօրինակ է տեսնել, որ այդ բազմանդամ ընտանիքից միայն երեք հոգի սեղան նստեցին մեզ հետ, եւ դեռ այդ երեք հոգուց մէկն ընտանիքի բարեկամն էր: Մենք չտեսանք ո՛չ սպասատրներին, ո՛չ երեխաներին, ո՛չ էլ կանանց: Այս ժողովուրդի մէջ սովորութիւն է, որ տղան չպէտք է սեղան նստի հօր հետ, ոչ էլ կրտսեր եղբայրն՝ ասագի հետ, եթէ նա ամուսնացած է:

Հայերը չափազանց նեղում էին՝ ուզելով դանակ-պատառաբաղ գործածել: Մասնաւորապէս նեղում էին՝ դատապարտուած լինելով նստել մեզ պէս: Քաղաքավարութեան համար մտածելով, որ պարտաւոր են մեզ պէս ուտել, մի ծեռցով պատառաքաղն էին բռնել, միաով ճաշում էին:

Այսպէս նեղուելով՝ նրանք չկարողացան լաւ կշտանալ, սակայն կշտանալու ծեղ գտան: Նրբ հերթը հասաւ թարմ կանաչիով՝ գարիով¹² ու թարխունով ւցուած ամիսներին, վրայ տունցին՝ կարծես իրենց ողջ սնունդը կազմուած էր այդ բոյսերից, ու թողնելով պատառաքաղները՝ կերան մատնեղով: Երբ խմում են, իրենց խմելու ծեղ նուազ-գեղջկական է: Ամեն բաժակ բարձրացնելիս պէտք է կենաց ասել, որոնց պէտք է պատասխանել՝ չվիրաւորելու համար նրանց: Այսպիսով, նրանք դրսեւորում են սրտազեղ քաղաքավարութիւն, եւ այդ արարողութեան մէջ է իրենց ողջ հաճոյքը:

Անքն խմեցինք միայն սպիտակ գինի, որ իրենք պատրաստել էին իրենց տանը: Այն քաղաք տանելն արգելուամ է: Հայերը, ինչպես հրեաները եւ յոյները, գինի ունենալու համար ստիպուած են իրենք պատրաստել՝ գնելով որոշ քանակութեամբ խաղող: Թուրքերն արգելել են գինի պատրաստել, որից կարող էին օգտուել, թէեւ չեն հրաժարում կոնծելուց, ու յաճախ իմամներն են, որ գալիս, գինի են ուզում:

Ճաշից յետոյ մեզ առաջնորդեցին պարտեզ, որտեղ սուրճ խմեցինք: Երեկոյեան մեզ կեռաս հիւրասիրեցին (Հտր. 2, 4-8):

Սեստինին իր հանդիպած մի հայի մասին ակնարկել է Յունիսի 10ին Նիկէայում գրած նամակում: Այդտեղ նրանք հանդիպել են մի «*փնթի հայ թժշկի*, որ Կոստանդնուպոլսից նոր էր եկել՝ թժշկութիւն անելու Նիկէայում: Նա ասաց, որ ճանաչում է բոյսերը եւ կարող է խօսել վնասիկներէ: Անշուշտ, նա երկուսն էլ մոռացել էր, քանի որ նա ինձ չկարողացաւ ասել ոչինչ ո՛չ բուսաբանութիւնից, ո՛չ մեր լեզուով» (Հտր. 2, 61): Սեստինին ատիկ բարեացակամ է գրել Մարմարա Ծովի կղզիներից մէկում իր հանդիպած կաթոլիկ հայ քահանայի մասին: Վերջինս կաթոլիկների դէմ հալածանքներից խուսափելով՝ կամատր աքսորական է դարձել կղզում: Սեստինին նրա անունը յիշել է Զորջօ դէ Մուրատ (թերեւս՝ Գորգ Մուրատեան) ձեռով ու նշել, որ վերջինս ութ տարի բնակուել է Ֆլորենցիայում եւ Իտալիայի այլ մասերում (Հտր. 2, 88):

Վերոբերեալ հատուածներից կարող ենք եզրակացնել, որ Սեստինին որոշակի գաղափար կազմել է հայերի մասին, սակայն առանձնապէս հիացած չի եղել նրանցով, ինչպես իր նախորդ եւ ժամանակակից ուղեգիրներից ոմանք: Երբեմն նրա խօսքը հասնում է հեզեանքի: Սակայն նրա՝ յաճախակի չհանդիպող վկայութիւնները նաեւ ցոյց են տալիս, որ շատ սովորութիւններ հայերը պահպանել են մինչ օրս (ինչպէս, բաժակաճառի աւանդութիւնը): Դրանք կարելի էր են նաեւ արեւմտահայերի առօրեայ կենցաղի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Domenico Sestini, *Dissertazione Sopra Alcune Monete Armene dei Principi Rupinensi della Collezione Ainslieana...* Livorno, Masi, 1790: Նոյնի՝ *Descrizione delle Medaglie Antiche Greche del Museo Hedervariano, Parte II, Dal Bosforo Cimmerio Fino All'Armenia Romana, Con Altre Di Pi Musei*, Firenze, Pr. G. Piatti, 1828: Այս աշխատութիւնները յիշում են Սալմասլեանի մատենագիտութեան մէջ (Արմենակ Սալմասլեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 1969, էջ 365), յիշում են նաեւ ֆրանսերէն թարգմանութիւնները՝ 1798ի եւ 1789ի գրքերի հրատարակութիւնները (էջ 270): Սեստինիի *Viaggio de Constantinopoli a Bassora* գիրքը յիշում է Մանուէլ Զուլալեանի *Հայ Ժողովրդի XIII-XVIII Դարերի Պատմութեան Հարցերը Ըստ Եւրոպայի Հեղինակների*

- աշխատության աղբիւրների մէջ (Երեւան, ՀԳԱ Հրատ., 1990, էջ 345), բայց շարադրանքում այդ գրքին որեւէ յղում չկայ:
- ² Domenico Sestini, *Opuscoli del Signor Abate Domenico Sestini. 1. Descrizione del Littorale del Canale di Costantinopoli, e Della Coltura delle Vigne Lungo le Coste del Medesimo. 2. Della Coltura di Varie Cose Geoponiche Lungo le Coste Medesime. 3. Idea dei Giardini Turco-Bisantini, e Coltura dei Varj Fiori Che si fa nei Medesimi. 4. Della Caccia Turca, con una Descrizione degli Animali, e degli Uccelli, che si Osservano Annualmente Lungo il Canale di Costantinopoli*, Firenze, 1785:
- ³ *Lettere Odeporiche o sia Viaggio per la Penisola di Cizico per Brussa e Nicea fatto dall'abate Domenico Sestini Accademico Fiorentino l'anno 1779*, 2 vols., Livorno, 1785:
- ⁴ *Voyage dans la Grece Asiatique, a la Peninsule de Cyzique, a Brusse et a Nicee...* Trad. de l'italien de M. l'Abbe Dominique Sestini, Leroy, 1789, էջ vii: Սոյն առաջարանը բացակայում է 1785ի իտալերէն հրատարակութեան մէջ:
- ⁵ Այս երկու հատուածներն արեւմտահայերէն թարգմանութեամբ տե՛ն՝ «Հայկական ճաշ», *Յառաջ*, Փարիզ, 30 Յունիս 1935:
- ⁶ Բնագրում՝ Chogia-Elia:
- ⁷ Բառը բնագրում այդպէս էլ գրված է՝ kief:
- ⁸ Այն յայտնի է նաեւ *ռեսպայ* անունով, յիշեցնում է քամանչան եւ ունի արաբական ծագում:
- ⁹ Բնագրում՝ Jar-oglu: Իրականում՝ սիրահարի գաւակ:
- ¹⁰ Բնագրում՝ confitures:
- ¹¹ Խաղողի այդ տեսակը հայերէն կոչւում է իծապտուկ:
- ¹² Գարու նման գործածութիւնը քնորոշ չէ հայերին. հաճախաբար նկատի ունի բլրլորը: Գրուածից կարելի է ենթադրել, որ մատուցուել է կրկուտակ՝ թաքուլի հայկական տարբերակը:

THE TESTIMONIES OF DOMENICO SESTINI (1750 - 1832) ABOUT THE ARMENIANS (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

artsvi@yahoo.com

Domenico Sestini (1750–1832), an Italian archaeologist and numismatist, was a renowned traveler in the Near and Middle East. In two of his numismatic studies he studied Armenian coins of the Roman and Cilician (Rubenid) era.

The current article is a collection of excerpts on Armenians from his two travel books, published in 1785. Indeed, Sestini came across Armenians during his travels in the Ottoman Empire, described and often described their homes, lifestyle, food and eating habits as well as the decorations of wealthy Armenians' homes as he was hosted by them in several places (Bursa, etc.). Sestini stated that "All the Armenians are merchants, so they are greedy, and therefore rich."

Sestini's testimonies show that the Armenians have maintained a number of customs up to this day. Furthermore his testimonies are an important source for studying the everyday life of western Armenians.